

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨНЕРДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Тәттігүл Кәкенқызы Самұратова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің,
асс.профессоры, педагогика ғылымдарының докторы

Резюме

В статье рассматриваются воспитательные и художественные значения этнокультурных особенностей в искусстве в условиях современной глобализации. Пространство и время в искусстве раскрывают национальный колорит традиционного искусства. Декоративное прикладное искусство представляет собой первооснову существовавших традиций, мировоззрения, особенного эстетического вкуса древних кочевников. Все эти описания мы можем найти в образе современной юрты.

Summary

In the article runs educational and artistic values of ethno-cultural characteristics of the art in globalization. Space and time in the art are disclose the national colors of traditional arts. Decorative arts and crafts presents a fundamental principle of the existing traditions, world view, the particular aesthetic taste of the ancient nomads. All of these descriptions, we can find in the image of the modern yurt.

Жаһандану жағдайындағы мәдениеттер диалогы ұстанымы болашақ мамандарға кәсіби білім беруде мазмұнын өз елінің мәдениеті мен өнерінен бастау алатын жалпы адамзаттық көркем мәдениетке қарай жетелеумен тығыз байланысты. Әрбір халықтың ұлттық өнері өзінің қайталанбастығымен, ғажайып ерекшелігімен құнды. Мәдени диалог нәтижесінде жалпы адамзаттық мәдени құндылықтар, оның ішінде ең маңыздысы болып есептелетін өнегелілік формасы. Мәдени диалогтың ең басты құндылығы - ол дәстүр. Дәстүрдің астарында ұрпақтан-ұрпаққа берілетін әлеуметтік және мәдени мұралар ғана емес, ұзақ уақыт бойына бірнеше ұрпақ өміріне жалғасатын төл мәдени мұрамыз жатыр. Дәстүр - нені мұралау және қалай мұрагер болып қалу керек дегенді білдіреді. Олай болса, әрбір ұрпақ қандай да бір дәстүрді саралап, електен өткізеді және тек болашақта болатын құбылыстарды ғана емес, өткеннің де мұрасын таңдап алады. Осылайша мәдени диалогтың дамуында адамдар мен әртүрлі халықтар арасындағы

бейбітшілік пен достастықты нығайтатын құрылымдық ұғымдар қалыптасады.

"Этникалық мәдени білім беру тұжырымдамада" көрсетілгендей, қазіргі тәрбиенің түп мақсаты жаһандану жағдайындағы саяси экономикалық, және рухани дағдарыстарды жеңіп шыға алатын, іскер, өмірге икемделген жан-жақты мәдениетті жеке тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру болып отыр. Ал, жеке тұлғаны қалыптастыруда, оған ұлттық тәрбие беретін білімнің ұлттық үлгісін жасау бүгінгі күнде көкейкесті мәселе. Сондықтан, бүгінде ұлттық мәдениетке, халықтық дәстүрге тәрбиелеу басты қажеттілік.

Тәрбие түрлерінің ішінде ұлттық қолөнер дүниетанымы арқылы көркемдік тәрбие берудің басты көрсеткіштерінің бірі-дарынды жеке тұлғаның өнерге деген құштарлығы, оның көркемдік, стильдік ерекшеліктерін сезініп, санасында қабылдап, оны уақыт талабына сай қолдануы мен дамытуы болып табылады.

Ұлттық қолданбалы өнер дүниетанымы арқылы көркемдік тәрбие беру болашақ дарынды жеке тұлғаның бойында талғампаздық, байқағыштық, дарындылық, сезімталдық, саналылық, талапкерлік, ісмерлік, шеберлік сияқты ұлттық өнерге баулитын қасиеттерді дамыту. Бұл қасиеттер халық ауыз әдебиетіндегі рухани мұралар наным-сенімдер, салт-дәстүрлер, ырым-жорамалдар арқылы жүзеге асады. Сондықтан болашақ мамандарға кәсіби білім берудегі басты мақсат өнердегі дүниетанымның халық ауыз әдебиетіне қолдану арқылы бүгінгі дарынды тұлғаға көркемдік тәрбие беру.

Осы мақсаттарды негіз ете отырып, қолданбалы өнердің халық ауыз әдебиеті шығармаларында ұлттық дүниетаныммен, көшпелі өмір салтымен байланысын ескереміз. Көшпелілер дүниетанымдық проблеманы белгілі-бір уақыт аралығында, кеңістіктік бағытта қарастырған. Яғни ұлттық қолданбалы өнер туындылары қоршаған кеңістікпен тығыз байланыста болып, уақыттың өткені мен бүгінін жалғастырып, болашаққа жол ашады. Оның тәрбиелік мәні тек оның туындыларының сұлулығында ғана емес, сонымен бірге әр уақыттың өз ерекшеліктерін ескерумен, өткен өнермен, ұлттық, салт-дәстүрлер байланысынан байқалады. Бұл байланыстар халық ауыз әдебиеті шығармаларында анық бейнеленген.

Көшпелі қазақ күнкөріс үшін қолданбалы өнер түрлерін игеріп қана қоймай, кеңістіктегі пропорциялықты, пластиканы түс байлығын бейнелеу тәсілдерін үйренді. Қазақ қолданбалы өнерінің түп-тамыры

тереңде, Ол туралы академик Ә.Марғұлан: "Есть основания полагать, что народное искусство казахов находится в генетической связи с искусством саков, усуней, гуннов и других племен, населявших в древности территорию Казахстана" деп дәлелдеген [1]. Оны Қазақстанның әр жерлерінде ерте заманда табылған керамикадан, мыс, күміс, қоладан жасалған бұйымдар мен жартас бейнелері айғақтайды. Негізгі мазмұны аспан шырақтарының символы - астральды шеңберлер, от және аспан - жоғары құдай деңгейінде құдыретті Көк Тәңірі және жануарлар бейнелері мен дене мүшелерінен құралып, дүнетанымдық, тәрбиелік қызмет атқарады. Этномәдени кеңістік пен уақыт арасында қалыптасқан көркемділік, нақыштылық, айшықтылық, стильдік ерекшеліктері киіз үйде, ою-өрнектер мен бояу түстерінде жинақталған.

Кешегі көшпенділердің әдеп-ғұрып, салт-дәстүрін, дүниетанымын, эстетикалық талғамын бүгінге жеткізген киіз үй қазақ архитектурасының алғашқысы. Ғаламның кіші үлгісінің үлкен әлеммен үндесуін мәдениет танушы А.Сейдімбек былайша сипаттаған: "Көшпелілер дүниетанымында аспан әлемі көк күмбез - барша тіршіліктің баспанасы. Ал киіз үй болса, әркімнің, шағын әлемі, әркімнің "көк күмбезі". Сондықтан да киіз үй бүткіл бітім-көркімен көшпенділер ұғымында шағын әлемді бейнелейді. Оның іргесі - төңіректегі көк жиекті, уық - шаңырағы аспан күмбезін елестетсе, ішкі-сыртқы безенген көркі әсем табиғатты жоқтатпайтындай әсерге бөлейді" [2]. Жаратылыстың структуралық құрылымын бойына жинақтаған әлемнің модулі киіз үй экологиялық кеңістік пен уақыт көріністерін де сипаттайды. Түндігінен күндіз күннің жүру жолына қарап, уақытты анықтаса, түнде аспандағы жұлдыздардан бағытын белгілеген. Көшпенділердің астрономиялық болжаулары арқылы кеңістік пен уақытты межелеуін танымдық тұрғысынан меңгеру бүгінгі ұрпаққа экологиялық тәрбие беруде басты құралдардың бірі.

Танымдық тұрғыдан алғанда үлкен әлемдегі сияқты киіз үйде де тіктік іргесі, белдеуі, шаңырағы болып үшке, ал көлбеу оңтүстік, батыс, солтүстік, шығыс немесе төр, оң, сол, жақтар, есік алды болып төртке бөлінеді. Шаңырақтан түскен желбаудағы су өрнегі кіші мен үлкен әлем арасында дәнекер болса, ал ондағы төрткүл өрнегі дүниенің төрт бұрышын меңзейтін белгі. Халық арасында "Шаңырағың биік болсын!", "Шаңырағыңды шайқалтпа", "Ошағыңның оты сенбесін!"

деген тілектер ұрпағын отбасындағы береке-бірлікке, ауызбіршілікке, ұйымшылдыққа тәрбиелейді.

Егер де киіз үй қазақ архитектурасының алғашқысы болса, ал ою-өрнектер қолданбалы өнердің барлық түрлеріндегі басты белгі. Халықтың тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланыста болып, өзінің өн бойына ұлттық болмыс, стильдік нақыштылықты, салт-дәстүрді жинақтаған. Оны табиғат күштеріне сиыну кезеңінен сақталған фантастикалық денелердің графикалық, бейнелеулерінен, стилизацияланған фигуралардан, символдық белгілерден анық байқауға болады. Сзық, ритм, форма, түр, түстерден құралған ою-өрнектердегі кеңістік пен уақыт халықтың рухани жан дүниесінен хабар етеді. Сондықтан ою-өрнекті - "...көне өнер тарихының көзі, өткен өмірдің өнер тілімен таңбаланған тұрмыс hareketінің белгісі, заманалардың символикалық үні" деп түсінген жөн [3].

Кеңістік пен уақыт космологиялық өрнектерде дәлірек айтсақ, күн, тұмарша, s образды өрнек және төрт құлақ бейнелерінде көрініс алады. Көп кездесетін басты бейнелер солярийлік (күндік) шеңберлер. Мысалы, тас бетінде дене бітімі, қол аяғы адамға ұқсас, күн басты Тәңірі ғарыштық негіздегі бейнелер кездеседі. Бұл жерде экогенетикалық кеңістік пен уақытта адам мен табиғат біртұтас, сондықтан оны табиғи ортадан бөліп қарауға болмайды.

Көшпенді күннен үйрене жүріп, көгілдір аспан аясында мәңгілік қозғалыста болған. Күн бейнесі ұрпақтар сабақтастығы үшін үзілмейтін өмір жолы. Ол сан мәрте қайталанып отырып, апталар мен айларға, жылдар мен ғасырларға айналады. Өмір өз дегенін мақсат етіп ұрпақпен-ұрпақты салт-дәстүрінде жалғастырады. Дегенмен де, адам өмірі шектеулі. Адамның ең бақытты шағы - "күні туды", дүниеден өтуі - "күні бітті" деген ұғымдармен өлшенеді. Өлшем - уақыт. Уақыт - мәңгілік, үзілмейтін өмір жолы. Сонымен бірге, адамның жолы ежелгі бота мойын s латын әрпі, яғни ирек тәріздес өрнектерде көрініс табады. Кейде ирек сызықтар су, ағысты білдіріп, оюлар арасында үзіліс қызметін атқарады. Бүгінгі тұрмыста бұл көптеген асу бермес асулардан, өткел бермес өзендерден өтіп, кейде адасып, кейде дұрыс жол тауып жүрген адамның өмір жолын көрсететіндей танымдық мағына береді. Танымдық тұрғыдан алғанда, күннің дөңгелек, шексіз шеңбер, үзілмейтін өмір жолы деген мағыналары тәрбиелік мәнге ие. Мысалы, бір дөңгелек "күн" белгісі - "күніміз ашық болсын" дегені, ал қос дөңгелек - мейірімділік пен әдептілік қасиеттерге тәрбиелейді. Ал,

тұмарша оюындағы кеңістік пен уақыт ұғымдарының танымдық мәні жер, су, аспанның тұтастығында.

Көне түркі тілінде "тума иер" деген сөз "туған жер" деген ұғымды білдірген. "Тұмар" сол "тума иер" сөздерінің қосылуы арқылы шыққан. Бұрын тұмар ішіне туған жер топырағын салған. Онысы "Жер Ана желеп-жебейді", туған жерге қайтып ораламын деген сенімнен шыққан. Бұл ұғым қазақ арасында әлі де бар.

Төрт құлақ оюы крест тәрізді төрт бұрышқа орналасқан бейнелер алғаш рет Ноин-Ұлы ескерткіштерінде, кейіннен бесінші Пазырық қорғанында табылған. Қазірде қазақ түскиіздерінде құбыланы, әлемнің төрт бұрышын көрсететін дүниетанымдық белгілер. Демек, жер, су, өсімдіктерге қатысты өрнектердегі кеңістік пен уақыт ұғымдарын түсіндіру негізінде ұрпақты туған жер, атамекен табиғатына ұлттық сана-сезімдерін қалыптастырған. Қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыттың ұлттық сипатын анықтайтын белгілердің бірі - бояу түстері (реңдер). Бояу үйлесімділігінің тереңдігі, ою түрлерінің айшықтылығы оның белгілі-бір ой туындайтындығы этномәдени мұраның көркемдік әсерлігін байытады.

Ол халықтық мифопоэтикалық дүниетаныммен, қалыптасқан сана-сезіммен тікелей байланысты. Мифопоэтикалық дүниетанымда затты, табиғатты кеңістік пен уақытта қабылдауға, білуге болады. Бұл көзқарас бойынша кез-келген зат құбылыс, табиғат символ. Түстердің табиғилығы мен қанықтылығы халық санасында танымдық, тәрбиелік мазмұнды ой, белгілі-бір идея тудырып, кеңістік пен уақытта болмыс пен шындықты анықтайды. Мысалы, ашық аспан әлемі, Тәңірі - көк, молшылық пен шындық, адал көңіл мен ақиқат - ақ, от, бақытты өмір - қызыл, күннің белгісі сары бояуларда көрініс табады. Түстерде берілетін әлем бейнесі, халық арман-тілегі, наным-сенімдер дүниетаным құрап, халықтық педагогикамен сабақтаса дамиды. Онда этномәдени даму сабақтастығы, ұлттық ойлау жүйесі, табиғат диалектикасы көрініс береді. Өмір тәжірибесінде сыртқы сұлулығынан гөрі ішкі мазмұны мәндірек. Біріншіден, көшпенділер тіршілік көзі болған малдың ерекше реңдері мен табиғат құбылыстарын таным-түсінігіне бағындырған. Мысалы, жылқыға байланысты ақ, боз, шұбар, ала, күрең, қасқа, қара торы, көк қасқа, көкшіл, күрең қызыл, жирен боран, қылаң т.б. реңдерді топтастырған. Мындағай табын-табын жылқылардың ішіндегі ерекшеліктерін реңдеріне байланысты

ажыратын айтқан. Екіншіден, әр халықтың өзіне тән колориті, танымдық, тәрбиелік ерекшелігі бар.

Көне түркі тілінде "қызыл" - оңтүстікті, "қара" - солтүстікті, "ақ" - батысты, "көк" - шығысты білдіреді. Кей уақытта Батыс - қара, Шығысы - сары, Терістік - қызыл, ал орталық ядросы - көк деген түстермен белгіленген. Ең қасиетті ұғым, тәңірлік түс - көк. Өйткені көшпенділер аспан әлемі - көк тәңіріне сиынып, құдірет тұтқан. Өздерін де көк түріктер деп атап, көктің ұлдары санаған. Көк киелі болғандықтан, тек өзіне-өзін ғана теңеп айтуға келеді, мысалы, көк пен көк. Тілімізде "көкпеңбек" деп айтылып жүрген сөз осы.

Зеңгір көк түс ұғымын әр түрлі жер-су атауларынан да байқауға болады. Туған жеріміздің ең бір шырайлы, сұлу өңірі "Көкшетау", ал Сарыарқа жерінде орналасқан Балқаш "Көкше теңіз" деген атауларға ие болған.

Күн, қыран бүркіт, өрнек және шаңырақ, жұлдыз, қанатты тұлпар бүгінгі қазақ елінің ұлттық, рәміздерінде көрініс алады. Туымыздағы шаңырақ пен күн тіршілік еткен бар халықтардың бірлігінің, тәуелсіз мемлекетіміздің баянды бақытты, бай өмір сүруінің белгісі. Бүркіт бейнесі қазақ елі үшін біріншіден, биікке қиялдап қанат қағу. Екіншіден, тосыннан тұрып аяқтан шалғысы келгендерді жеңетін күш-қайрат көрсете алатын патриоттық сезімге тәрбиелейді. Елтанбадағы қос тұлпар бейнесі қазақ елін мекен еткен халықтардың бойында жылқы малына тән қасиеттер талғампаздық, тектілікке тәрбиелейді. Ал, қошқар мүйіз өрнегі мен бесбұрышты жұлдыз бейнелердің танымдық мәні қайраттылық пен қажырлылыққа тәрбиелейді.

Қорыта айтқанда, адам қолымен жасалған әрбір туынды мәңгілік өмір және қоғамдағы адам болмысы туралы сыр шертеді. Бабалар мұрасы сол уақыттың этномәдени, дүниетанымдық дамуын, эстетикалық талғамын бүгінге жеткізген. Бүгінгі жаһантану заманында кеңістік пен уақыт ұғымдарындағы бояу үйлесімділігінің тереңдігі, көркемдігі оның белгілі бір идея туғызатындығы дәстүрлі өнердің көркемдік, тәрбиелік мәнін байыта түседі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – А.: Өнер, 1986. – Т.1. – 256 с.
2. Сейдімбек А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау: оқу құралы. – А.: Санат, 1997. - 464 б.
3. Мұхтарұлы С. Атамекен: тарихи-ғұмырнамалық хикаят. – А.: Өнер, 1985. – 264 б.